

Ünlü, H. (2020). “Şehitlik ve Kitle Bilizasyonu: Psikososyal Bağlamda Kasım Süleymani Suikastı”. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 2 (1), s. 91-108.

ŞEHİTLİK VE KİTLE MOBİLİZASYONU: PSİKOSOSYAL BAĞLAMDA KASIM SÜLEYMANİ SUİKASTI

Martyrdom And Mass Mobilization: Qassem Soleimani Assassination
In Psycho-Social Context

Hayati ÜNLÜ¹

ÖZET

Psikososyal çalışmalar, son dönemlerde sosyal bilimler alanın önemli bir ilgi konusu haline gelmiş ve karşılan sosyo-politik olaylar sosyal psikoloji üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır. Sosyo-politik olaylar sosyal bağlam ile ilişkili olarak sosyal öğrenme üzerinden değerlendirilmiştir. Sosyal psikoloji açısından yükselen kavramlardan biri de şehitlik kavramı olmuştur. Şehitlik hem çatışma psikolojisi hem de politik davranış araştırmalarında önemli bir fenomen halini almıştır. Şehitlik ile kendini bir dava uğruna feda eden birey ya da grupların davranışları incelenmeye başlamıştır. Bu doğrultuda şehitlik psikolojisini inceleyen farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır: Psiko-patolojik yaklaşım, rasyonel tercih yaklaşımı, şikayet/tehdit yaklaşımı ve sosyal kimlik yaklaşımı. Bu çalışmada şehitlik psikolojisi, sosyal kimlik yaklaşımı bağlamında ele alınmış ve sosyal öğrenmenin önemi vurgulanmıştır. Psikopatoloji yaklaşımının ise indirgemeci olduğu kabul edilmiştir. Birey ya da grupların şehitlik davranışını sosyal çevrelerinden öğrenerek uyguladığı iddia edilmiştir. Böylece şehitlik psikolojisinin sadece bireysel değil, kitlesel bir mobilizasyonu destekleyebilme kapasitesine vurgu yapılmıştır. Sosyal öğrenme sürecinde yetki figürlerinin rolü özellikle vurgulanmıştır. Bu çalışmada şehitlik psikolojisi Kasım Süleymani suikastı üzerinden yorumlanmaya çalışılmıştır. Öncelikle İran toplumu Şii geleneği üzerinden incelenmiş ve Şii norm, değer ve kurallarının üyelerinin davranışlarını tarihsel olarak nasıl şekillendirdiği vurgulanmıştır. Şiiliğin sosyal etkisi iki örnek olay üzerinden değerlendirilmiştir: Kerbela Olayı ve 12. İmam'ın Kaybolması. Diğer yandan Şiiliğin davranışa etkisi üç pratik üzerinden tartışılmıştır: Ravza Okumaları, Taziye ve Alaylar. Şii geleneğinin Şehitlik davranışına etkisi tartışıldıktan sonra, şehitlik psikolojisinin kitle mobilizasyonuna etkisi Kasım Süleymani suikastı üzerinden incelenmiştir. Süleymani'nin öldürülmesi sonrası hem İran hem de ülke dışındaki mobilizasyonlar tartışılmış ve şehitliğin mobilize edici rolü vurgulanmıştır. Ülkede geniş kesimleri etkileyebilen şehitlik davranışının sosyal sermayeyi nasıl arttırdığı ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şehitlik Psikolojisi, Sosyal Kimlik, Şiilik, Süleymani Suikastı, Mobilizasyon.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-2645-5930, unluhayati@gmail.com.

ABSTRACT

In recent years, psychosocial studies have become an important area of interest in the social sciences and socio-political events are tried to be analyzed through social psychology. Socio-political events have been evaluated through social learning in relation to the social context. One of the rising concepts in terms of social psychology has been the concept of martyrdom. Martyrdom has become an important phenomenon in both conflict psychology and political behavior researches. The behavior of individuals or groups who sacrificed themselves for a cause of martyrdom has begun to be examined. Accordingly, different approaches have emerged that examine the psychology of martyrdom: Psycho-pathological approach, rational choice approach, grievance/threat approach and social identity approach. In this study, martyrdom psychology has been handled in the context of social identity approach and the importance of social learning has been emphasized. The psychopathology approach has been considered to be reductionist. It has been claimed that individuals or groups have practiced martyrdom behavior by learning from their social environment. Thus, the capacity of martyrdom psychology to support not only individual but mass mobilization has been emphasized. The role of authority figures has particularly been emphasized in the social learning process. In this study, martyrdom psychology has been tried to be interpreted through Qassem Soleimani assassination. Firstly, Iranian society has been examined through the Shiite tradition and it has been emphasized how the Shiite norms, values and rules have shaped the behavior of its members historically. The social impact of Shiism has been evaluated through two case studies: Karbala Incident and 12. Imam's Disappearance. On the other hand, the effect of Shia on behavior has been discussed through three practices: Ravza Readings, Taziya and Processions. After discussing the effect of the Shia tradition on martyrdom behavior, the effect of martyrdom psychology on mass mobilization has been examined through the Qassem Soleimani assassination. After the death of Soleimani, mobilizations both in Iran and abroad have been discussed and the mobilizing role of martyrdom has been emphasized. It has been revealed how martyrdom behavior that can affect large segments in the country increases social capital.

Key Words: *Martyrdom Psychology, Social Identity, Shia, Soleimani Assassination, Mobilization.*

GİRİŞ

İran ulusal güvenlik politikalarını anlama girişimleri, ülkenin tahmin edilebilir ve öngörülebilir bir devlet davranışını saptamayı engelleyen koyu ideolojik temelleri nedeniyle son kırk yıl boyunca başarısız olmuştur. Bunun sebeplerinden biri, hedeflerine yönelik askeri kapasitesini geliştirmesi, stratejik hedefleri adına Rusya, Suriye, Irak gibi ülkelerle ittifak ilişkileri kurması gibi rasyonel hamlelerin yanında, Şii siyaset doktrinini merkeze alan, bu mezhebi inanç ve zorunluluklar tarafından kimi zaman rasyonel olmayan, hatta bazen irrasyonel davranışlara karşılık gelen bir eylem repertuarını takip etmesiyle ilgilidir (Juneau, 2015; 46). Bu rasyonel teorilerle açıklanamayan devlet davranışının kökenleri, aslına bakılırsa 1979'da ülkede meydana gelen ve İran İslam Devrimi olarak hatırlanan sosyo-politik değişim sürecine kadar geri götürülebilir. Devrim sonrası yoğun bir ideolojik süzgeçten geçirilerek inşa edilen ülkenin iç sosyo-politik yapısı, önce iç siyaseti dizayn etmiş ve ardından koyu bir kimlik sahibi olan kurumlar benzer davranışları dış politik araçlara da yansıtabilmişlerdir (Brumberg, 2010).

Ülkede dış politikanın Şii siyaset doktrini tarafından yeniden inşa edilmesi, her şeyden önce askeri stratejilerin de yeniden gözden geçirilmesi sürecini doğurmuştur. Bu kapsamda 1979 devriminden bu yana İran'ın değişen tehdit algılamaları ve bölgesel siyasi dönüşümlere karşı askeri stratejilerini de sürekli güncellediği söylenebilir. Nitekim konvansiyonel askeri kapasite açısından ABD gibi teknolojik açıdan oldukça üstün rakiplere karşı asimetrik dengeyi bozmayacağını anlayan İran, geleneksel anlamda kaba kuvvet çatışması içerisine girmemeyi daha rasyonel bulmuştur. Bu doğrultuda da rakiplerinin risk ve maliyetlerini azaltmak yerine, caydırıcı bir yıpratma savaşı modelini tercih etmiştir. Buradaki temel hedef, düşmanı savaşıma isteğini engelleyerek psikolojik bir yenilgiye uğratmaktır. Başka bir deyişle, İran'ın değişen askeri stratejisinde asimetrik savaş merkezi bir rol oynamaya başlamıştır. Rakiplerin ekonomik ve teknolojik üstünlüklerine karşı, İran'ın güçlü yönlerine karşılık gelen niş yeteneklerinin geliştirilmesi münasebetiyle rakiplerin zayıf yönlerinin sömürülebileceği düşünülmüştür (Ajili ve Rouhi, 2019: 139-152).

İran'ın değişen mücadele stratejisinde güçlü yönlerini ise fiziksel açıdan sahip olduğu insan gücü ve kayıpları kabul etmede istekli olan ahlaki kapasitesi teşkil etmiştir. Bu fiziksel ve ahlaki kapasite biraz da Irak-İran Savaşı'nda deneyimlenerek tespit edilmiştir. Dolayısıyla temellerini devrimden alan, Irak ile yapılan savaşta lehte kullanılan bu işlevsel asimetrik gücün, bundan sonraki süreçte de daima dinamik tutulması hedeflenmiştir (Rasmussen, 2009). Dolayısıyla bundan sonraki dönemde en önde gelen odak, sahip olunan insan gücünü mobilize edebilmekle ilgili gelişmiştir. Bunun için de mobilize edilecek insanların peşinden koşacakları ve her geçen gün aynı kervana katılmaya devam edecekleri güdülenmeyi sağlayacak sosyal-psikolojik bir norm gerekmektedir. Bu norm da o günden bugüne işlevini yitirmeyen ve doktrinin merkezi haline genel "şehitlik" kavramına karşılık gelmiştir. Şii siyaset doktrini içerisinde de Hz. Hüseyin ve Kerbela Olayı ile ilgili olarak oldukça mobilize edici bir norm olan şehitlik, Şiiileri davaları uğruna ölüme gitmeye teşvik ederek İran askeri stratejisinin bir sosyal hareket bağlamına oturtularak bölgesel düzlemde sosyal tabanın oluşmasına yardımcı olmuştur. Tahran caddelerinde kısa bir tur atıldığında bile birçok binanın duvarları şehit fotoğraf ve isimleriyle donatıldığı görülebilmektedir. Bu açıdan şehitlik, tekel pozisyonuna sahip olmasa da, gerek içeride kolektif bir bilinç ve kimlik oluşturmak gerekse de dış siyaseti biçimlendirebilmek açısından eşsiz bir ideolojik araca dönüşmüştür (Grotto, 2009: 45-58).

Şehitlik normunun benzer bir mobilize edici etkisine, yakın zamanlarda gerçekleşen ABD'nin İranlı General Kasım Süleymani'ye yönelik düzenlemiş olduğu suikastta da şahit olunabilmektedir. Suikast öncesi İran'daki genel iç konjonktüre bakıldığında, uzun süredir ABD ambargolarıyla ekonomisi çökme aşamasına gelmiş ve aynı yıl içerisinde ilk defa Humeyni ve Ali Hamaney'in posterlerinin yakıldığı protestolara şahit olunmuş bir ülke fotoğrafı ortaya çıkmaktaydı. Yine ilk defa rejimin devlet kapasitesi yoluyla, bu defa yükselen sokak eylemlerini durduramayabileceği tartışılmıştır. 2015 yılında Cumhurbaşkanı seçilerek rejim karşıtlarını bir ölçüde sakinleştiren ve devlete yönelik güveni arttıran Ruhani'nin pozitif açıklamaları kitleleri durduramıyordu. Bu noktada Kasım Süleymani'nin ABD'nin Bağdat'ta düzenlediği suikast sonucu öldürülmesi, İran'da rejim karşıtı protestoların adeta bir ters dalgasını ortaya çıkarmıştır. Başta Meşhed, Kum gibi Şiiiler için kutsal olan yerlerin yanında, Tahran, Isfahan ve Süleymani'nin memleketi Kirman gibi önemli şehir merkezlerinde de kitleler rejimin ruhuna uygun ABD karşıtı ve Süleymani lehine sloganlarla sokaklara dökülmüşlerdir. Tahran, ülkenin dış askeri

siyasetteki en önemli figürünü kaybetmiş, ancak rejim içerisinde geçmekte olduğu meşruiyet krizinden bir anda kurtulmuş. Söz konusu meşruiyet krizini çözen en önemli söylem ise yine Süleymani'nin şehit edilmesiyle rejimin takip ettiği haklı davanın psiko-sosyal dinamiklerinin hayata geçirilmesidir. Şehitlik üzerinden yine kitleler mobilize edilmiş ve rejimin davranışları ahlaki zemine oturtulmuştur.

Süleymani suikastı sonrası ulusal ve küresel siyasetlerde “şehitlik” kavramının mobilize edici gücünü yeniden gündeme getirmişken; 2000’li yılların başından bu yana sosyal bilimlerde tartışılmaya devam eden şehitlik psikolojisi belli bir literatüre karşılık gelmektedir. İlk olarak 2001’deki 11 Eylül saldırıları sonrası saldırganların davaları uğruna hayatlarından vazgeçebilmeleriyle ilgili olarak nasıl bir psikolojiye sahip oldukları üzerinden gelişen tartışmalar, daha sonraları küresel terör ve çatışma psikolojileri bağlamında sosyal ve siyaset psikolojisi çalışmalarının merkezine oturabilmiştir (Belanger ve Arkadaşları, 2014: 494). Bu bağlamda her geçen gün gelişen şehitlik psikolojisi çalışmaları; psikopatoloji, rasyonel tercih, sosyal kimlik, göreceli yoksunluk ve tehdit teorileri gibi farklı teoriler üzerinden incelenebilmiştir. Bu çalışmada da Kasım Süleymani örneği, tüm teorilerden yararlanılarak tartışılmaya çalışılacak, ancak en uygun modelin sosyal öğrenmeyi merkeze koyan sosyal kimlik teorileri olduğu iddia edilecektir. Sonuçta da sosyal etkileşim ve sosyal öğrenme yoluyla sahip olunan norm ve değerlerin, normatif ve uygun davranış sergilemedeki kapasitelerinin ve bu norm ve davranışları öğretici konumunda bulunan yetki figürlerinin rollerinin altı çizilmiştir. Bu açıdan çalışmada öncelikle şehitlik psikolojisi tartışmaları, literatürün gelişimi açısından ele alınacak; ardından önce Şii siyaset geleneğindeki şehitliği sosyal-psikolojik bağlamı tartışılacak ve son olarak da teorik veriler ve gelenek bağlamında Kasım Süleymani örneği değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1-ŞEHİTLİĞİN PSİKOLOJİSİ

Şehitlik, bir amaç ya da dava için kişinin hayatını feda etmesiyle; şehitlik psikolojisi de bu bağlamda şahadete psikolojik olarak hazır olma durumu şeklinde tanımlanmaktadır (Merriam-Webster, 2012). Burada genel olarak bir kişi, davası için inanç temelli bir davranışta bulunabilmekteyken; ideolojisi için seküler bir eyleme de girişebilmektedir. Ancak merkezde bulunan davranış değişmemekte ve kişi, bir neden uğruna nihai ve geri dönüşü olmayan bir fedakarlıkta bulunmaktadır. Şehitliğin mikro davranış biçimi bu şekildeyken; mezo-davranış, hatta makro davranış biçimleri açısından da mobilize edici bir etkisi bulunmaktadır. Örneğin mezo-davranış bağlamında, şehitlik davranışı bir taraf için özgürlük mücadelesiyken; diğer taraf için terörist bir eyleme karşılık gelecek toplumsal ayrışma ve gruplaşmalara neden olabilmektedir. Günümüz kitle çağında ise daha mobilize edici bir biçimde makro davranış kalıpları ortaya çıkarabilmekte ve kendini feda etme davranışı sonrası sosyal dizayn ve mühendislik hamleleriyle birlikte sosyal değişim yönünde duygusal güdüleyici ve teşvik edici bir tartışmaya aracılık edebilmektedir.

Şehitliğin sebebiyet verebildiği bu sosyo-politik değişim kapasitesi sebebiyle, sosyal ve siyaset psikolojileri de davranışın psikolojik bağlantı ve nedenlerini araştırma konusunda araştırmalara geç de olsa yönelebilmişlerdir. Bu bağlamda şehitlik davranışına yönelik en ciddi çalışmaların 11 Eylül sonrası dönemde küresel terör tartışmalarıyla birlikte gündeme geldiği tespit edilebilir. ABD’ye yapılan saldırılar sonrası, bir taraftan “Terörle Savaş” gibi daha sert politikalar takip edilmişken; diğer taraftan

da terör gruplarının ve grup üyelerinin temel davranış motivasyonlarını analiz edebilmek amacıyla daha stratejik çalışmalar da yapılabilmektedir. Bu çalışmaların temel amacı, düzenlenen saldırılarda karşılaşılan inanç adına sergilenen intihar misyonlarının psikolojik kökenlerini tespit edebilmekle ilgili olmuştur. Dönem itibarıyla çalışmalar, İslam'ın ötekileştirilerek radikalize edilmeye çalışıldığı bir dönemde ortaya çıktığı için, küresel sosyolojik farklı popüler algıları da körükleyebilmiştir. Ancak bu çalışmalar, diğer yandan şehitlik davranışının sosyal, kültürel, politik, konjonktürel, yapısal ve bağlamsal neden ve motivasyonlarının anlaşılmasının önünü de açmıştır (Belanger ve Arkadaşları, 2014: 494).

Şehitlik psikolojisini araştıran teorilere ve kendini feda etmenin test edilebilir unsurlarını saptamaya çalışan farklı yaklaşımlara geçmeden önce, şehitliğin sosyal psikolojisine ufak da olsa katkıda bulunan Emile Durkheim'ı hatırlamak gerekmektedir (Durkheim, 1979). Durkheim, ünlü çalışması “İntihar”da belirli intihar kategorilerini belirlerken, şehitlik tartışmalarını hatırlatan “Özgecil (Fedakâr) İntihar” çeşidinden söz etmektedir (Durkheim, 1979: 217). Durkheim burada özgecil intiharı, bir kişinin kendisini daha büyük bir amaç için öldürdüğü bir suç olarak tanımlamıştır. Birey, ölümünün gruba yardım edeceğini düşünmekte ve bu nedenle ölüm diğer intiharlar kadar umutsuzlukla dolu değildir. Böylece intihar davranışı, bir kervana katılma süreci olarak gelişim göstermektedir. Durkheim'ın intihar türü, şehit anlatılarını andırmakla birlikte, fedakârlık gösteren bireylerin davranışlarındaki özveriyi benzer şekilde tarif etmeye çalışmıştır. Günümüzde tartışılan şehitliğin sosyo-politik psikolojisi için ise ön açan çalışmalardan birine karşılık gelmiştir (Robertson, 2006: 365-368).

Şehitlik, laboratuvar ortamında ölçülemeyeceği gibi, sosyal ortamlarda da deney adına yeniden gözlemlenemez. Ancak hayal etme ve gerçek acı karşısında kendini feda edebilme davranışı tekrarlanabilir. Bu mantık da araştırmacıları, şehitlik ve kendini feda etmenin test edilebilir unsurlarını tespit etme konusunda teşvik etmiştir. Örneğin Olivola ve arkadaşları, algılanan bir fedakârlık için hayır kurumlarına bağışlanan parayı ölçmüşler ve katılımcıların hayır kurumlarına daha fazla bağış yaptıklarını tespit etmişlerdir. Bu bulgu, deneklere 60 saniye acıya katlanmaları ve hayali bir kuruma daha fazla bağış yapmaları ya da acı olmadan daha az bağış vermeleri istenerek ölçülmeye çalışılmıştır. Katılımcıların çoğu, birinci durumu daha fazla tercih etmişken; sonuç, bir dava kapsamında daha çok acı çekme algılandığında, davanın daha fazla önem kazandığına inanıldığı şeklinde açıklanmıştır. İnsanlar, birinin bir amaç ve dava için öldüğünü gördüğünde; bu davanın daha fazla önemli ve gerekli olduğunu varsaymaktadırlar (Olivola ve arkadaşları, 2013: 91-105).

Şehitlik psikolojisini inceleyen teorilere bakıldığında ise karşımıza psikopatoloji, rasyonel tercih, kimlik/grup üyeliği ve şikâyet/tehdit teorileri çıkmaktadır. İlk olarak psikopatoloji teorisi, bir dava için üzerinden ilerlemektedir. Sosyal bilimler açısından kanıtlanması çok zor olan bu yaklaşım, katılımcıları daha çok çılgın ya da fanatik olarak değerlendirmektedir. Ancak psikopatoloji yaklaşımı, şehitlik tartışmalarından en fazla eleştirilen teoriye karşılık gelmektedir. Kendini feda etmenin ya da intihar saldırısının psikopatolojiyle açıklanamaz olduğunu düşünenler, eylemcilerde bulunan akıl hastalığı saptamasının son derece düşük verilere dayandığını iddia etmektedirler. Ayrıca akıl hastası olan bireylerin, gizli operasyonların yürütülmesinde önemli bir tehdide karşılık gelecekleri için gruba seçilme ihtimallerinin çok düşük olduğu ifade edilmektedir. Kısacası bu teori, yetersiz ampirik veri ve bulgulardan dolayı fazla destek görmemiştir (Victoroff, 2005: 3-42).

Rasyonel tercih teorisi ise, merkezinde bireylerin maksimum fayda motivasyonu olduğu için, davranışta bulunma tercihinin mantıklı, kontrollü ve sosyo-politik bir amacı olması gerektiği üzerinde durur. Bu teori de tercihlerin kesinlikle rasyonel olduğu varsayıldığı üzerinden eleştirilmektedir. Bireyin siyasi ve dini bağlantılarına dayanan bir rasyonel seçim söz konusu olsa bile, genellikle bu karara götüren faktörlerin kontrol edilemediği ve rasyonel olmadığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda rasyonel tercih teorisinin, bireyleri genellikle özgür bir iradeye sahip olarak kabul etmesinin problemleri olduğu ifade edilirken; bunun sebebinin sıradan insanların, bilinçsizlik noktasına kadar korkunç davranışlarda bulunabilecek potansiyele sahip olmalarıyla ilgili olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda radikal davranışları etkileyen, rasyonel faktörlerden ziyade, diğer kontrol edilemeyen kültür, aile, gelenekler gibi faktörlerin altı çizilmektedir. Örneğin saldırganlık, bağlılık, nefret gibi duygular aile bağları üzerinden gelişebilmekteyken; birey hangi ailenin üyesi olacağını tercih etme gibi bir şansa sahip değildir. Yani aile bağlarını kontrol etmek oldukça zordur (Post ve arkadaşları, 2010: 15-23).

Bir diğer teori, şikâyet/tehdit teorisiyken; şehit olma hedefine sahip olanların bakış açıları büyük önem arz etmektedir. Eylemciler, davranışlarına ana akımın dışında farklı bir çerçeveden yaklaşmaktadır. Yani davranış, kötü niyetli değil; bilakis bir özgürlük mücadelesidir. Örneğin ABD'nin Irak'ı işgal etmesi sonrası, ülkede ABD ve İsrail gibi ahlaksız, zalim güçlere karşı haklı bir dava yolunda şehit olmak isteyenlerin sayısı oldukça fazla olduğu saptanmıştır. Söz konusu psikoloji, Saddam sonrası Irak'ta uzun bir süre daha davranışları motive edebilmiştir. Böyle bir dürüst ve ahlaklı dava uğruna ölenlerin şehit olacakları kabul edilmiştir (Güss ve arkadaşları; 2007: 415-445). Netice itibarıyla, bir insana, gruba, inanca ya da yaşam tarzına karşı yönelen bir şiddet tehdidi, tehdidi algılayanlar tarafından şehit olabileme adına güçlü, motive ve mobilize edici bir faktör olarak değerlendirilmiştir (Whitehead ve arkadaşları, 2008: 395-416).

Son olarak ele alınacak teori ise sosyal kimlik teorisidir. Burada sosyal öğrenme faktörü ön plandadır ve sosyal etkileşim yoluyla öğrenilenler, yaşamsal deneyimler ve sahip olunan değerlerin bireyin davranışı üzerinde oldukça etkili olduğu kabul edilmektedir. Yani birey, içerisinde bulunmuş olduğu grubun kural, norm ve değerleri üzerinden güçlü bir kimlik duygusu kazanmaktadır. Şehitlik için alınan eğitim ve neticesinde şehit olma, bu gruplarda ödül ve saygıya karşılık gelebilmektedir. Rogers ve arkadaşlarına göre, radikal üyeliklerde kimliğin davranış üzerinde büyük bir etkisi mevcutken; bu gruplar, her bir bireyi grubun parçası olarak tanımlayan etnosentrizm üretmektedir. Grup içi inanç, duygu ve davranış homojenleşmesinin geliştiği grupta, üyeler şehitliği bir görev gibi algılayabilmekte ve böylesine kültürel, normatif ve kutsanan bir davranışı sergilemek adına inşa edilmektedirler. Böylece grup kimliği, bireyi normalde gerçekleştiremeyeceği davranışları gerçekleştirebilme yönünde bir misyon üzerinden teşvik edebilmektedir (Rogers ve arkadaşları, 2007; 253-262).

Şehitlik psikolojisi üzerine gelişen teoriler bu şekilde özetlenebilecekken; çalışma psiko-sosyal bir bağlama oturtulduğu için sosyal kimlik teorisine daha yakın bir duruş sergilenecektir. Kendini feda etme kadar, feda sonrası ortaya çıkan sosyal mobilizasyonun bu çalışmada daha büyük önem arz etmesi sebebiyle, şehitlik psikolojisi sosyal yapının imge ve imalarıyla tartışılacaktır. Bu bağlamda nasıl Bradford (1990), Erken Hıristiyanlık dönemi için ortaya koyduğu analizde, Kilise üyeleri arasında sosyal öğrenme ve paylaşma yoluyla ortak norm, değer ve kurallar gelişirken kolektif bir davranışın ortaya

çıkıldığını vurguladıysa, aynı Şii sosyal ve siyasal düzenine sahip İran toplumuna tatbik edilecektir. Bradford'a (1990) göre, Kilise üyeleri arasında güçlü aidiyet ve sosyal birleşme duygusu mevcuttur. Paylaşılan tarih ise, ortak bir deneyim duygusu doğurmaktadır. Grubun öyküleri, değerler ve bakış açıları üyeler arasında nesiller arası paylaşılarak aktarılmaktadır. İşte bu paylaşılan inançlardan birisi de öbür dünyaya aittir ve sadıklar, ortak kural ve davranışlara uydukları takdirde başta cennet olmak üzere ödüllere ulaşacaklardır. Bu açıdan sosyal öğrenmenin çoğu, sosyal olarak normatif ve uygun davranış sergilemenin ödülüyle ilgilidir. Ödüllendirilen davranış tekrarlanma eğilimine sahipken; en büyük ödül ise şehitlik içindir. Şehitliğin en basit manada ödülü cennetken; sosyal bağlamda ortaya çıkan ödül ise daha değerli görülmektedir. Çünkü sosyal olarak grup için kendini feda etme, sosyal sermayeyi arttırmaktadır. Peki bu öğrenilmiş davranışın kaynağı kimler? Çalışmada ayrıca davranışın kaynağını oluşturan yetki figürleri de ele alınacaktır (Bradford, 1990: 30-41).

2-ŞİİLİK GELENEĞİNDE ŞEHİTLİK

Şiilik, İslam dünyasının yüzde yirmi beşine karşılık gelen kökleri çok eskilere dayanan bir gelenektir. Böylesine derin bir tarihe sahip olan Şiilik, kendi üyelerinin davranışlarını şekillendirebilecek güçlü kural, norm ve değerleri üretebilmiştir. Sosyal öğrenme ve etkileşim yoluyla öğrenilen bu kural, norm, değer ve gelenekler, Şii davranışını biçimlendirdiği gibi, normatif ve uygun davranışların yeniden üretimini de teşvik edebilmiştir. Bu ritüel haline gelen sürekli tekrarlanan davranışlarla birlikte tarihsel süreç içerisinde güçlü bir Şii kimliği inşa edilebilmiştir. Bir grup kimliği inşa edildikten sonra, artık sosyal kimliğin davranışlar üzerindeki etkisinden söz edilebilmiştir ve bu etki kimi zaman belli derecelerde etnosentrizm kimi zamanda sosyal darvinizm üretebilmiştir. Şii tarih anlayışı üzerinden bu çalışma için önem arz eden şehitlik konusunda ise, kendini feda etme davranışını teşvik eden iki temel olay üzerinde durulacaktır. Birincisi, Hz. Hüseyin (r.a)'in şehit edildiği Kerbela Olayı iken; ikincisi ise, 12. İmam'ın Gaybı meselesiyle ilgilidir. Bu iki mesele özellikle Şiiilerin şehit olma arzularını arttırmış ve şehit olma kadar şehitlerin ardından toplumu mobilize ederek sosyal sermaye kapasitesini de yükseltebilmiştir.

Kerbela Olayı ile başlayacak olursak, her şeyden önce Şiiiler için Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin temel nedenleri Hz. Muhammed zamanına kadar geri götürülebilmektedir. Hz. Muhammed sonrası, Halifeliği Hz. Ali'nin alması gerektiğine inanan Şiiiler, Gadir-i Hum Olayı'na ve Hz. Muhammed'in vefat ederken iradesinin engellendiği iddialarına atıfla Kureyş kabilesinin diğer kabilelere karşı iktidarda kalabilmek için görevi Hz. Ali'ye vermediklerini düşünmektedirler. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi de bu bağlamda iktidar hesapları üzerinden yorumlanmaktadır. Şii inancıya göre, özellikle Muaviye'nin ölümü sonrası adaletin yerini bulabilmesi için bir fırsat yapısı doğmuştu ve bir tarafta Muaviye'nin oğlu Yezid, diğer tarafta ise kendi hakkını geri almak için harekete geçen Hz. Hüseyin bulunmaktaydı. Küfe'den destek sinyalleri alan Hz. Hüseyin, hakkını geri alabilmek adına Hac yolculuğunu yarıda kesip Küfe'ye doğru yönünü değiştirmiş ve Yezid'in Valisi İbn-i Ziyad'ın 30 bin kişilik ordusu kendisine doğru gönderdiğini öğrenmesine rağmen, yolundan dönmemiştir. Kerbela'da kamp kuran Hz. Hüseyin ve beraberindekiler, söz konusu ordu tarafından kuşatılmış ve ilk olarak bire bir savaş şeklinde geçen mücadele, Yezid'in ordusunun kayıplar vermesi sebebiyle saldırıya geçerek başta Hz. Hüseyin olmak üzere herkesin şehit edilmesiyle neticelenmiştir (Kennedy, 2001).

Şii tarih yorumu ve siyaset anlayışı için merkezi önemde bulunan Kербela Olayı, bu bağlamda geleneksel olarak Şii toplumunun kural ve davranışlarının gelişmesinde en önemli referans merkezi haline getirilmiştir. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, her sene Muharrem ve Safer aylarının matem ayları olarak anılmasının yanında, özellikle Muharrem ayında belli ritüellerin geliştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu ay ve özellikle ilk on günü için gelenekselleşmiş bir repertuar geliştirilmiş ve söz konusu matem günlerinde taziye meclisleri düzenlenerek belli kolektif davranışlar sergilenmektedir. Kербela'nın hikayesinin anlatıldığı ve yeniden hafızaların tazelendiği en önde gelen üç ritüel ise, Ravza okumaları (Rauza-khani), Taziye (Ta'ziya) ve Geçit Alayları (Dasta-yi Azadari) şeklinde sıralanabilir. Ravza okumaları, Şiilerin mecliste bir araya gelerek ravza okumalarıyla başlar ve meclistekiler, okunanlar eşliğinde büyük bir uyumla sine dövmektedirler. Bu pratik, Ravzahanlarsine-dövmeyi yeterli görene kadar devam etmektedir. Diğer bir ritüele karşılık gelen taziyeler, Kербela Olayı'nı canlandırarak yaşananları yeniden sahnelemeyle ilgiliyken; geçit alayları ise, halka en fazla açık organizasyon olarak pişmanlığı ve üzüntüyü gösteren Şiilerin kendilerini çeşitli aletlerle kırbaçlaması ve dövmesi şeklinde sergilenmektedir. Yani sosyal bağlamda gelişen ritüeller, davranış ve kimlik açısından son derece etki edici olagelmıştır (Thaiss, 1972: 349-366).

Şehitlik duygu ve davranışının gelişiminde etkili olan diğer bir mesele, 12. İmam'ın kayboluşuyla ilgiliyken; bu hadise ilerleyen süreçte sosyal ve politik açıdan Mehdi Doktrini ismini alarak sadece bugünü değil, geleceğe yönelik inançların da şekillenmesine aracılık etmiştir. Şii geleneğinde 12 İmam inancına paralel olarak 12. İmam olan Mehdi el-Muntazar'ın hala daha gaybet halinde olduğuna ve bir gün yeniden zuhur ederek dünyada adaleti sağlayacağına inanılmaktadır. On İkinci İmam'ın nasıl kaybolduğu büyük bir tartışma konusuyken; burada önemli olan bu inancın sosyal-psikolojik davranışa nasıl etkilere yol açtığıdır. Bu bağlamda 12. İmam'ın gaybı meselesinin Şii davranışı üzerinde çok boyutlu bir yansıması olduğu saptanabilmektedir. Bir taraftan İmam'ın yokluğu durumunda siyasete ve iktidar tartışmalarına hiç bulaşmadan "politik sessizlik" olarak ifade edilebilecek bir tutumun; diğer taraftan da Mehdi'nin geri dönüşü inancıyla yükselen eskolojik bir tutku sert, militan bir söylemin ortaya çıkmasına aracı olabilmıştır. Özellikle ikinci davranış kalıbıyla ilgili olarak, Mehdi'nin dönüp yönetecek olduğu son savaş ile birlikte Şiilerin yıllarca içerisinde buldukları adaletsiz sistemin de yok olacağına inanılmaktadır. Ancak Mehdi'nin gelene kadar yaşanacak süre zarfında nasıl bir davranış takınılacağı konusunda ihtilaflar yaşanmıştır (Arjomand, 2010: 25-50).

Mehdi'nin geri dönüşüne kadar ki zaman aralığı için farklı norm ve davranış kalıpları üreten birbirinden farklı Şii ekolleri ortaya çıkabilmiştir. Örneğin Ahbari ve Usuli ekolleri arasındaki çatışma burada örnek olarak ele alınabilir. Ahbari ekol, Mehdi'nin geri dönüşüne kadar, hiçbir iktidar mücadelesinde bulunulmadan eylemsiz bir şekilde beklenmesi gerektiğini savunurken; bu bekleme esnasında iktidar sahibi olunmayı İmam'ın makamının gasp edilmesiyle eş değer kabul etmektedir. İktidar yalnızca Mehdi'dir ve geri döndüğünde tüm gaspçıları ortadan kaldıracaktır. 1979 devriminin lideri kabul edilen Humeyni'nin de içerisinde bulunduğu Usuli ekol ise, Mehdi gelinceye kadar beklemenin mantıksız olduğunu ve bu doğrultuda yeniden zuhur edinceye kadar iktidarı ele geçirip ortamı onun gelişine hazırlanması gerektiğini savunmaktadır. Daha fazla eyleme geçmeyi savunan Usuli ekol, bu doğrultuda Şii siyaset teorisini reformize eden ekol olarak bilinmektedir. Nitekim 1979 İran İslam Devrimi de bu kontekste oturtulmuş ve Humeyni öncülüğünde yeni Mehdi Doktrini ile birlikte kitleler mobilize edilerek büyük bir sosyal ve siyasal devrim gerçekleştirilebilmiştir (Es-semâhici, 2013).

Şii sosyal ve siyaset anlayışı ne kadar reforma uğratılırsa uğratılsın değişmeyen yönü, şehitlik davranışına ilham veren daimi bir acı üretmesidir. Şii geleneği üyelerinin doğasına işlemiş bu ruh hali, matem günleri başta olmak üzere neredeyse hayatın tüm alanına yansiyabilmiştir. Şiiilikteki en büyük acı da şehitliğe karşılık gelmekteyken; sosyal bağlamda en anlamlı ve makbul davranışlardan biri de tıpkı Hz. Hüseyin gibi şehit olarak kendi grubu için kendini feda etmek olagelmıştır. İster devrim yılları isterse de devrim sonrası İran siyasal tarihi incelendiğinde, kitlelerin mobilize edilebilmesi adına acı çekme üzerinden devşirilen şehitlik olgusu her zaman vurgulanmıştır. Devrimin lideri kabul edilen Humeyni üzerinden bazı örneklendirmelere gidilecek olursa, örneğin devrimden çok daha önce 1963'te Muharrem ayında Kum'daki bir vaaz sırasında Şah'ın monarşisi altındaki İran halkının ısrarla Hz. Hüseyin'in şehitliğine yönelik savunusunun beğeniyle altını çizmiştir (Khomeini, 2000). Nitekim kısa bir süre sonra Humeyni tutuklandığında, erkek ve kadın Şii grup üyeleri beyaz cenaze örtülerini kendilerinin ölmeye hazır olmalarının sembolü olarak sararak protestoda bulunmuşlardır. Devrimden hemen önceki aylarda ise Humeyni, kırılğan bir bitkiye benzettiği devrimci hareketin şehitlere ihtiyaç duyduğunu vurgulamıştır (Gözl, 2019: 39). Şah'ın birlikleriyle çatışmada yüzlerce göstericinin öldüğü 8 Eylül 1978'deki Tahran'daki Kara Cuma Katliamı da, Şah'ın çöküşünü hızlandıran önemli bir olayken; Humeyni o gün için "kılıcın üzerindeki kanın zaferi" ifadesiyle şehitlik vurgusunda bulunmuştur (Khomeini, 1981: 242-245). Görüldüğü üzere Humeyni, şehitlik duygusu ve fedakârlık arzusunu manipüle etmede Şii norm ve değerlerini fazlasıyla kullanmıştır. Devrim sonrasında da İran'a döndüğünde Humeyni'nin yaptığı ilk şey, Kara Cuma kurbanlarının yasını tutmak için bu mezarlığa helikopterle uçmak olmuş ve orada yaptığı konuşmada şehitleri işaret ederek "Allah yolunda kendinden bu kadar vazgeçmiş olanlarınız için Allah yakında ödülü vermelidir" ifadesini kullanmıştır (Takeyh, 2010: 366).

Humeyni'nin şehitlik üzerine Şii davranış repertuarına yapmış olduğu katkının yanında, bu repertuarı geliştirme ve öğretmede etkili olan yetki figürlerine de değinmek gerekmektedir. İran zaten sosyal hayatı önemli ölçüde domine eden bir Şii molla geleneğine sahipken; bu sosyal aktörler siyasal düzende Velayet-i Fakih, Cuma Namazı İmamları gibi güncelin ve gündemin sosyolojisini şekillendiren kurumları üretebilmiştir. Bu açıdan her şeyden önce Humeyni'nin reformuyla ortaya çıkan ve fakihin yönetme yetkisine karşılık gelen Velayet-i Fakih kurumu büyük önem arz etmektedir (Kausar ve Ahmad, 2019: 215-225). Önceki Ahbari ekolünün görüşüyle tamamen ters düşen bu fikir, Mehdi zuhur edene kadar pasif bir şekilde beklemeyi reddetmekle birlikte, geri dönüşe kadar siyasal otoritenin İmamlar'ın manevi varisleri olan din âlimlerinin elinde olması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu açıdan sivil toplumun tüm bileşenlerine kadar temsilcisi bulunan Velayet-i Fakih makamının, hem tüm davranışları teftiş etme hem de yönlendirebilme kapasitesi oldukça gelişmiştir. Sadece sosyal hayatla ilgili değil, devletin de karşılaştığı sorunlar ve geliştirilecek politikalarla ilgili son karar mercii yine bu kurumdur. Hatta sadece İran'daki Şiiiler için değil, tüm dünyadaki Şiiileri etkileme kapasitesiyle Velayet-i Fakih, ulus ötesi bir kurum niteliğine sahip olabilmıştır (Mesudiyan, 2012: 100-125).

Diğer bir yetki figürü örneği, yine Velayet-i Fakih kurumu bünyesinde bulunan Cuma Namazı İmamları'dır. Şiiilikte Safevi dönemlerinden beri büyük önem arz eden Cuma Namazı İmamları, İran'da özellikle devrim sonrası dönemde politik bir kurumsallaşma süreci geçirmiştir. Öyle ki tamamen Velayet-i Fakih'in atadığı ve ona bağlı olarak hizmet gösteren Cuma İmamları'nın en temel görevleri, Cuma vaazında Velayet-i Fakih'in mesajlarını hem ülke içi hem de ülke dışındaki kişi ve yetkililere iletmeektir.

Basına canlı demeç ya da röportaj vermeyen Velayet-i Fakih kurumunun her sosyal olay ya da problem esnasında halkın karşısına geçemeyecek olması, bu görevi haftalık yerine getiren Cuma İmamlarını daha önemli kılmıştır. Bu açıdan kritik dönemlerde Şii cemaatinin izleyecekleri yol haritasına dair öngörülebilir veriler not edilmek istendiğinde en önde gelen referans kaynaklarından biri bu İmamların vaazları üzerinden tespit edilebilmektedir (Judaki, 2017). Dolayısıyla Şii geleneğinde şehitlik davranışı gibi kutsal kabul edilen eylemlerin günümüzde onları tekrar tekrar güncelleyerek sosyal öğrenme yoluyla sürdürülüp devam etmesinde Velayet-i Fakih ve Cuma Namazı İmamları gibi onun temsilcilerinin büyük bir rolü vardır. Tabi her ne kadar her geçen gün azalsa da, her Şii üyenin bir Müctehid'i taklit etme geleneğine sahip olan Şii toplumunda bu tarz yetki figürlerinin sayısı arttırılabilecektir. Örneğin Kum'da bulunan Hüccetiye tarikatı bu açıdan örnek olarak gösterilebilecektir; netice olarak en üst taklit mercii yine Velayet-i Fakih kurumudur (Muamuri, 2016).

3-KASIM SÜLEYMANİ SUİKASTI VE ŞEHİTLİĞİN MOBİLİZE EDİCİ GÜCÜ

Şehitlik ve kendini feda etme kültürünü sürekli yeniden üretebilen bir Şii sosyal kimlik yapısına ve bu kimliksel davranışları kurumsallaştıran Şii temelli bir siyasal yapıya sahip İran'da şehit olabilmeyi arzulayan binlerce kişi benzer bir sosyal psikolojiyle yetki figürlerinin çağrısını bekler bir pozisyonadadır. Bu açıdan İran siyasal tarihi çok sayıda şehitlik hikâyeleriyle doluyken, günümüzde de çok sayıda kendini feda etme davranışına şahit olunabilmektedir. Tabi kendini feda etme kadar, davranış sonrası toplumsal kesimlerin mobilize olarak sosyal sermayenin yükselmesi durumu da gözlemlenebilen diğer çıktıya karşılık gelebilmektedir. Bu durumun son dönemlerdeki en popüler örneği ise Kasım Süleymani suikastı sonrası deneyimlenmiştir. Süleymani'nin ABD güçleri tarafından Bağdat'ta öldürülmesi, başta memleketi Kerman olmak üzere ülkenin birçok şehrindeki İranlıları mobilize etmiş ve adeta uzun bir dönemdir rejim karşıtı hareketlerle sıkışan rejimin sosyal tabanına yeniden hayat verebilmiştir. Diğer yandan sadece İran'da değil, ülke ötesi sosyal yakınlığa sahip birçok ülke ve toplumda da farklı eylem türlerini motive edebilmiştir. Başta Irak, Lübnan, Bahreyn gibi Şii nüfusunun yoğun olduğu coğrafyalarda kitlesel protesto gösterileri ortaya çıkabilmişken; hatta Türkiye'de bile Şii gruplar başta İstanbul olmak üzere ülkenin farklı noktalarında çeşitli organizasyonlarda bulunabilmişlerdir. Yine örneğin Hizbullah örneğinde olduğu gibi İran'ın Ortadoğu bölgesinde aktif olan vekil grupları da intikam söylemi üzerinden desteklerini sergilemişlerken; Irak gibi Tahran ile sıkı ilişkilere sahip ülkeler de ABD aleyhinde açıklamalarda bulunabilmişlerdir. Tüm bu genel çerçeve de Kasım Süleymani suikastının şehitlik siyaseti üzerinden ulus-ötesi bir mobilizasyona ivme kazandırdığı söylenebilir.

Aslında İran'ın devrimci liderlere suikast, şehitlik ve kendini feda eden gönüllüler üzerinden üretmiş olduğu politika çerçevesine daha öncelerde de rastlanabilmektedir. Bu açıdan Irak-İran Savaşı ve İran'ın bölgesel politikalarında kritik roller oynayan vekil gruplarının eylemleri bu konuda bazı doneler sunabilmektedir. Örneğin Humeyni'nin ülkesine "şehit ulusu" lakabını taktığı Irak-İran Savaşı'nda Saddam Hüseyin liderliğindeki Baas Rejimi'nin yönettiği Irak'ın güçlü teknolojik kapasitesine karşı, savaş İran'ın hayatını feda etmekten çekinmeyen masif insan kaynağı sayesinde dengeye getirilmiştir (Brumberg, 2001: 123). Kendini toplumu ve devrim ideolojisi için feda etmekten çekinmeyen İranlı kalabalıklar, başta intihar bombacılığı gibi kendi hayatını fedaya karşılık gelen birçok davranışı sergilemekten kaçınmamıştır. Bu açıdan henüz 13 yaşında olmasına rağmen, bir bombayı karnına

bağlayarak Irak tankının altında kendisini havaya uçuran Hüseyin Fehmide intihar bombacılığına en güzel örnek olarak verilebilir. Nitekim Humeyni de savaş sonrasında Fehmide için “liderimiz” diye hitap etmiş ve 1986 Fehmide’nin öldüğü günü Evrensel Çocuk Günü ilan ederek İran şehitlerini anma pulu bastırmıştır (Davis, 2004: 49-50).

Irak-İran Savaşı’nda diğer yandan başta Humeyni olmak üzere yetki figürleri olarak adlandırılabilen pek çok teo-politik yetkili, ülkenin bir şehit ulusu olma imajını, askerlerinin şehitlik arayan ve bir bütün olarak bedel ödemeye istekli ve başa çıkılması güç bir düşman biçimiyle kasıtlı olarak yeniden üretmiş ve inşa etmişlerdir. Bu açıdan en güzel örnek İran’da bütün etnik ve inanç gruplarının sevgisi ve takdirini kazanabilmiş olan Şair Muhammed Hüseyin Şehriyar’ın savaştaki tutumunun kullanılmış olmasıdır. Bir Tebrizli olan Şehriyar’ın, bugün bile savaş dönemi askeri kıyafeti giyerek İranlı gençleri vatanları için nasıl mobilize ettiğinin fotoğrafları kabrinde sergilenmektedir (Şehriyar’ın Ehlibeit’e, 2009). Tahran’daki yetki figürleri bunu sadece rejimin idealize edilmiş imajını ve İran toplumunun görüşünü yansıttığı için değil, aynı zamanda rejimin sert çekirdek destek tabanına enerji vermek, düşmanlarını korkutmak ve ülkenin caydırıcı duruşunu güçlendirmek için de yapmışlardır. Başka bir deyişle hem şehitlik unsuru hem de yetki figürü devşirme işlemleri, sosyal sermayeyi güçlendirerek savaş dönemi içinde birlik olma hedefine de karşılık gelmiştir.

İran rejimi, Irak savaşı sonrasında hem devrim ihracı hem de bölgesel politikalarını hayata geçirebilmek münasebetiyle şehitlik unsuruna vurgu yapmaya devam etmişlerdir. Şii inancından ilham alınarak tamamen kimliksel bir motivasyonla gerçekleştirilen fedalar, özellikle İran’ın bölgedeki vekil gruplarında fazlasıyla görülebilmektedir (Seliktar ve Rezai, 2019: 212). Lübnan’daki Hizbullah’tan Filistin’deki İslami Cihad gruplarına kadar pek çok oluşum bu kapsamda ele alınabilecekken, buradaki en popüler örnek Hizbullah’tır. Irak Savaşı’ndan edinilen tecrübeyle bölgesel politikalarını daha çok düşmanla yüz yüze gelmeden zımnî bir politikayla yürütmeye karar veren İranlı yetkililer, bu doğrultuda en güzel araç olarak İran savaşı sırasında Körfez ülkelerinin müdahalelerini dengelemek için küçük tekne ya da mayın operasyonları yapan Hizbullah örgütü üyelerine yeni bir misyon yüklemeyi kararlaştırmışlardır. O günden bugüne tüm Ortadoğu ve Güney Asya bölgelerine yayılan İran’ın vekil grup operasyonlarının en büyük motive edici gücü de yine şehitlik üzerinden kendini feda etmeye dayalı bir yaklaşımla gelişmiştir. Direniş, cihad, şehitlik gibi gayri resmi argümanlar üzerinden motive edilen grup üyeleri, belirlenen hedeflere yönelik intihar saldırıları taktiklerinin pek çoğunu uygulama yoluna gidebilmişlerdir. Aynı zamanda tüm vekil grupları için Nasrallah gibi yetki figürleri popüler edilmişken; Şii tabanının bulunduğu her ülkede hem sosyal bağlantılar kurulmuş hem de kendini feda edici unsurlar devşirilmiştir (Khashan ve Mousawi, 2007: 1-19).

Daha önce Irak-İran Savaşı’nda ve vekil grupların eylemlerinde görülen şehitlik motivasyonlu davranışlar ve kolektif mobilizasyon örnekleri en son olarak Süleymani suikastında gözlemlenebilmiştir. Aslına bakılırsa İran’ın Ortadoğu politikalarının mimarı olarak bilinen Süleymani’nin kendisi de çatışmacı politikalarda kullanılan insan kaynağını en fazla şehitlik üzerinden mobilize ettiği görülüyor ve kendisine önemli bir yetki figürüne karşılık geliyordu. Uluslararası camia tarafından zaten “Gölge Komutan” olarak bilinen Süleymani, bir taraftan ABD’yi defalarca en şiddetli şekilde tehdit eden kişiye karşılık geliyor ve 2018’de Trump’a karşı “Hayal bile edemeyeceğiniz kadar, size yakınız” ifadesiyle

bu konudaki konumu sağlamlaştırıyordu (We Are Closer, 2018). Diğer taraftan 2005'ten beri terörist ilan edildiği için ABD ve İsrail tarafından en stratejik hedeflerden biri olarak biliniyordu. Bu açıdan Süleymani de şehitliğe vurgu yaparak ABD'ye karşı "Beni öldürmekle tehdit etme; kendi kanım içim susadım" diyerek hem kendini feda etmeye hazır olduğunu vurguluyor hem de kendi örgütsel yapısı altındaki grupları motive ediyordu. Nitekim Süleymani İran içinde ve vekil grupları bünyesinde hep "Yaşayan Şehit" olarak popüler edilmiş ve şehit olmaya hazır olduğu her davranışıyla tabana sunulmaya çalışılmıştır (Vakhshouri, 2020). Bunun en güzel örneği de Süleymani'nin İran dışına yapacağı herhangi bir yolculuk öncesinde muhakkak önce Kum'daki Hz. Fatıma Masume'nin kabrini ziyaret etmesiyle ilgili yorumlanmıştır. Bu ziyaret rutini, onun şehit olması halinde kendi yerine geçecek halefinin hazır olduğunu ima eden bir davranışa karşılık gelmiştir. Gerçekten de Süleymani'nin ölümü sonrası halefi olarak İsmail Kaani çok geçmeden Kudüs Gücü Komutanı olarak görevine başlamıştır (Sayed, 2020).

Şehit olabilme motivasyonunu bu şekilde hayatına ve davranışlarına tamamen yansıtmaya çalışan Süleymani'nin öldürülmesi sonrasında da şehitlik üzerinden arzu edilen sosyal mobilizasyonun harekete geçirilebildiği söylenebilir. Her şeyden önce Süleymani ve başta Ebu Mehdi Mühendis olmak üzere beraberinde öldürülen diğer beş kişinin cenaze törenleri hem tam bir matem havasına bürünmüş hem de toplumun çoğu tarafından geniş bir katılımı desteklenmiştir. Öncelikle Bağdat ve Kazemin'de düzenlenen cenaze törenlerinde, binlerce Iraklı katılım göstermiştir (Süleymani'nin Cenazesindeki, 2020). Sonraki dört gün içerisinde Ahvaz, Meşhed, Tahran, Kum ve Kerman şehirlerinde gömülen Süleymani ve beraberindekiler için yine geniş katılımlı cenaze törenleri düzenlenmiştir. Ancak özellikle Tahran'da başta Hamaney gibi devlet yetkililerinin katıldığı cenaze törenine birkaç milyon kişinin katıldığı tespit edilmiştir. Bu açıdan bu tören, Humeyni'nin cenaze töreninden sonra en yoğun katılımın yaşandığı cenaze töreni olarak yorumlanışken; sosyal sermaye açısından oldukça birleştirici bir rol oynamıştır (İran'ın Popüler Cenazeleri, 2020).

Henüz birkaç ay önce İran'da büyük rejim karşıtı protestolar yaşanmışken; Süleymani ve beraberindekilerin öldürülmesi sonucu ortaya çıkan Ahvaz, Meşhed, Tahran, Kum ve Kerman şehirlerindeki destek yürüyüşleri diğer yandan rejime derin bir nefes aldırıştır. Bu açıdan rejim, sosyal sermayeyi pozitif olarak etkileyen bu olayı kullanmayı da ihmal etmemiştir. Kentlerdeki kitlesel yürüyüşler, farklı kesimlerin bir araya gelerek orta sınıfların rejime destek vermeye devam ettiği şeklinde yorumlanışken; Reza Raşidpur, Alireza Cihanbakş, Bahareh Rahnema ve Mehran Recebi gibi sanatçı ve aktörlerin başsağlığı mesajları da yine aydın kesimlerinin de desteği üzerinden yorumlanmıştır (Sanatçıların Hacı Kasım, 2020). Hatta son yıllarda rejim karşıtı yükselen sosyal muhalefetin yeniden Şah rejimi vurgusunu yükselttiği için, Şah döneminde Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuş Ardeşir Zahedi'nin röportajında verdiği mesajlar da benzer şekilde kullanılmıştır. Bu açıdan Zahedi'nin olayı bir suikast ve terörist eylem olarak nitelendirmesi ve destek mesajlarında bulunması, eski rejim taraftarlarının da muhalefetten vazgeçip destek vermeye başladığı şeklinde yorumlanmıştır (Ardeşir Zahedi'nin, 2020).

Süleymani ve arkadaşlarının öldürülmesinin sosyal tabanda doğurduğu birleştirici etkinin ölçülebilir boyutları açısından ise Maryland Üniversitesi'nin İranlılarla yaptığı telefon anketi kritik bir göstergeye karşılık gelmektedir. Bu açıdan yapılan görüşmelerde 2016 yılından bu yana ülkedeki siyasi ve sosyal figürlerin popülaritesi sorgulanmışken; özellikle Süleymani'ye pozitif bakış katılımcılar arasında

yüzde 83 gibi bir seviyede tespit edilmiştir (General Qassem Soleimani, 2020). Diğer yandan her ne kadar yapılan anketlerle ilgili olarak ciddi şüpheler paylaşılmış olsa da, yine de ülkede yükselen sosyal sermayenin belli kurumsal çıktılarıyla karşılaşılmıştır. Bu doğrultuda örneğin Tahran’da bulunan Risalet Otoyolu’nun adı Tahran Kent Konseyi tarafından “Şehit Serdar Kasım Süleymani Otoyolu” olarak değiştirilmiştir (Risalet Otoyolunun, 2020). Yine Tahran Belediyesi, Baharan Kültür Merkezi’nin adını “Şehit Kasım Süleymani Kültür Merkezi” olarak değiştirmiştir (Kültür Merkezini Şehit, 2020). Ayrıca Tebriz’deki Bonyan Dizel Stadyumu’na da yine Süleymani’nin adı verilmiştir (Bonyan Dizel Stadyumunun, 2020). Kültür Devrimi Yüksek Konseyi de Süleymani’nin öldürüldüğü günü “Dünya Direniş Günü” olarak belirlemiş ve söz konusu feda davranışı “Küresel Kibir ile Eylem Modeli Şehitliği” olarak tanımlanmıştır (4 Ocak: Dünya, 2020). Son olarak da yükselen sosyal sermayenin daha da teşvik edilip kalıcılaşması adına da İran’da Süleymani’nin filminin çekilmesine girişilmiş ve Süleymani ziyaret edilerek çekimlere başlanmıştır (Esarettteki 23 Kişi, 2019).

Süleymani’nin ölümü sadece içerde sosyal sermayeyi arttırmamış, dışarıda da diasporayı harekete geçirebilmiştir. Başta Irak olmak üzere, Lübnan, Bahreyn, Yemen gibi ülkelerdeki hem Şii gruplar hem de vekil gruplar destek açıklama ya da eylemlerinde bulunmuştur. Ancak en önemli saldırı karşıtı kampanya, saldırının faili olarak bilinen ABD’de organize edilen yürüyüşler aracılığıyla organize edilmiştir. Bu açıdan ABD’nin yedi farklı şehrinde hem İran diasporası hem de savaş karşıtı gruplar Süleymani’nin öldürülmesine karşı protesto eyleminde bulunmuşlardır. Bu protestolarda “İran ile Savaşa Hayır”, “İran’a Ambargoya Hayır”, “Ortadoğu’dan Çekil” ve “İrak’tan Çekil” gibi Trump yönetimine karşı olan, ancak İran’ın lehine yorumlanabilecek pankartlar açılıp, sloganlar atılmıştır (Yetmiş ABD Şehrinde, 2020). Son olarak İran diasporasının Türkiye’de de belli oranda harekete geçtiği iddia edilebilir. Özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde, anma törenleri ve gıyabi cenaze namazları organize edilmek istenmişken; Türkiye’de tepkiyle karşılayan kesimlerin yoğunluğu oldukça yüksek olmuştur. İran diasporası, Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan “şehit” ifadesini beklemiş ve bu doğrultuda Süleymani’nin 15 Temmuz 2016’da Türkiye’de başarısız olan darbe girişimi sırasında darbecilerin başarılı olmasını önlemede büyük rolü olduğu iddia edilmiştir. Ancak bu iddia Türkiye kamuoyunda fazla inandırıcı bulunmamış ve Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan beklenen açıklama gelmemiştir (İranlı Kasım Süleymani, 2020).

SONUÇ

Bu çalışmada genel olarak Kasım Süleymani’nin ABD tarafından öldürülmesi sonrası ortaya çıkan psiko-sosyal bağlam, tarihsel ve kültürel dinamikleriyle birlikte ele alınmaya çalışılmıştır. Şehitlik ve kendisini toplumu için feda etme duygusuna böylesine yüksek derecede sahip olan İran toplumu için hem kriz anında canını feda etmeden önce hem de feda sonrası ortaya çıkan sosyal reflekslerin tarihsel olarak gelenekselleşmiş sosyal bağlamla oldukça yakından ilişkili olduğu iddia edilmiştir. Bu açıdan hem şehit olma isteğinin kendisi hem de kendini feda etme sonrasında ortaya çıkan birlik olma ihtiyacı sosyal olarak sürekli yeniden üretilebilmektedir. Bu şekilde ihtiyaç duyulan sosyal sermayeyi sağlamada birinci vazife gören şehitlik duygusu, gerek İran’ın askeri manevra stratejilerinde gerekse de daha büyük dış politik tahayyüllerinde en fazla başvurduğu kendine has bir taktiğe karşılık gelmiştir. Dolayısıyla çalışmanın bütününden genel olarak şu sonuçlar çıkarılabilmektedir:

- Şehit olma arzusu bugüne kadar birçok sosyal ve psikolojik teoriyle açıklanmaya çalışılmışken; davranışı doğrudan psiko-patoloji üzerinden okumak sosyal bilimcileri doğru noktaya ulaştıramayabilmektedir. Bu açıdan İran'ın kendisi için canlarını feda etmeye hazır olan insan kaynağını doğrudan çılgınlıkla nitelendirmek doğru bir yaklaşıma karşılık gelmeyecektir.

- Psiko-patolojiden ziyade, davranış sonrası kitlelerin destek mobilizasyonları sosyal bağlamla daha iyi açıklanabilmektedir. Bu da şehitlik davranışının mikro analizler kadar, mezo ve makro analizlerle açıklanması gerektiğini ortaya koyuyor. Bu açıdan sosyal kimlik teorisi burada en işlevsel teori olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyal sermayeyi güçlendiren sosyal bağlam üzerinden üretilen kitlesel destek dalgası, aslında şehitlik davranışının da kolektif bir eylem olabileceği gerçeğini ortaya koyuyor.

- Sosyal kimlik üzerinden tarihsel olarak uzun bir deneyimleme sonrası öğrenilen şehitlik duygu ve davranışı, İran toplumu için kendi grupsal kimliklerinin ortaya çıktığı İslamiyet'in ilk yıllarına kadar uzanıyor. O tarihlerde ortaya çıkan sosyal kimlikler, bugüne kadar uzun bir patikayı takip ederken, farklı deneyim ve tecrübeler ışığında da yeniden üretilmektedir. Böylece "Bugünün Kerbelası" ya da "Bugünün Hüseyin'i" gibi olay ve kişilikler yeniden tasarlanabiliyor. Toplum ise söz konusu sosyal norm ve kurallar üzerinden sürekli yeniden disipline edilmektedir.

- İran stratejik olarak ise sahip olunan bu duygusal ve sosyal kapasiteyi dış politik hedefleri doğrultusunda rasyonel olarak kullanabilmektedir. Yani devlet davranışı literatüründe irrasyonel ya da rasyonel olmayan bir davranışa karşılık gelen bir devlet pratiğinin, aslında kültürel kapasiteden ilham alınarak ve de rasyonel bir biçimde tasarlanarak devlet elitleri tarafından tasarlandığı söylenebilir.

- Son olarak İran'ın şehitlik duygu ve davranışı üzerinden gayri nizami harp açısından rakiplerinin öngöremediği bir devlet davranışı geliştirebildiği söylenebilir. Ancak bu durumu orta ve uzun vadede ülkenin sosyal gelişmesi açısından büyük bir soru işaretini beraberinde getirmektedir. Öyle ki bugün İran'ın söz konusu stratejiyle 500 bin ila 1 milyon arasında bir milis gençliğe sahip olduğu tartışılmaktadır. Örneğin Türkiye'de son 15-20 yılda orta sınıf kesimler yükselip toplumun çoğunluğuna karşılık gelmişlerken; İran'da milisleşen gençlerin oranı, tarihsel süreç içerisinde önemli küresel güçlerin genişleme sonrasında kontrol etmekte zorlandıkları yapı yüzünden çöküşlerini anımsatmaktadır. Bu açıdan İran'ın bundan sonraki en büyük sorunun sahip olunan gayri resmi kapasitenin resmi kapasiteyle desteklenmesiyle ilgili olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Ajili H. ve Rouhi M. (2020). "Iran's Military Strategy", *Survival: Global Politics and Strategy*, December 2019–January 2020.

Arjomand S.A. (2010). *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*, University of Chicago Press; Reprint edition, November 15.

Bélanger, J. J. ve Caouette, J. ve Sharvit, K. ve Dugas, M. (2014). "The Psychology Of Martyrdom: Making The Ultimate Sacrifice İn The Name Of A Cause", *Journal of Personality and Social Psychology*, ss.494-515, September 2014.

Bradford, D.T. (1990). "Early Christian Martyrdom and the Psychology of Depression, Suicide, and Bodily Mutilation." *Psychotherapy* 27, ss. 30-41.

Brumberg, D. (2010). "Iran and Democracy", *The Iran Premier: Power, Politics, and US Power*, ed. Robin Wright, US Institute of Peace Press.

Brumberg D. (2001). *Reinventing Khomeini The Struggle for Reform in Iran*, The University of Chicago Press, Chicago.

Davis, J. (2004). *Martyrs: Innocence, Vengeance, and Despair in the Middle East*. Palgrave Macmillan.

Durkheim, E. (1979). *Suicide; A Study in Sociology*, ed. George Simpson, Çev. John Spaulding ve George Simpson, The Free Press.

Es-semâhici A. (2013) "İmâmîyye Şîası'nın İki Ekölü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar", çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 / 7, ss. 137-153.

Gözl O. (2019). "Martyrdom and Masculinity in Warring Iran The Karbala Paradigm, the Heroic, and the Personal Dimensions of War", *BEHEMOTH; A Journal on Civilisation*, Volume 12 Issue No. 1.

Grotto, A. (2009). "Is Iran a Martyr State?", *The Brown Journal of World Affairs*, Vol. 16, No. 1 (FALL / WINTER 2009), ss. 45-58.

Güss, C.D. ve Tuason T. ve Teixeira V. (2007). "A Cultural-psychological Theory of Contemporary Islamic Martyrdom." *Journal for the Theory of Social Behaviour* 37 (2007): 415-445.

Imam Khomeini (2000) *The Ashura Uprising in the Words & Messages of Imam Khomeini*. Tehran: The Institute for Compilation & Publication of the Works of Imam Khomeini.

Juneau, T. (2015). *Squandered Opportunity Neoclassical Realism and Iranian Foreign Policy*, Stanford University Press, Standford.

Kausar R. ve Ahmad M. (2019). "Ideological Foundation Of Iranian Political System: An Analytical Study Of The Vilayet-Efaqh Theory", *The Government: Research Journal of Political Science* Vol. VII.

Khashan H. ve Mousawi I., (2007). "Hizbullah's Jihad Concept", *Journal of Religion & Society*, Volume 9.

Khomeini, R. (1981) November 23, 1978 - Muharram: The Triumph of Blood Over the Sword. In: Algar, H. (ed.) *Islam and Revolution. Writings and Declarations of Imam Khomeini*. Berkeley: Mizan Press, ss. 242-245.

Kennedy H. (2001). *Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge.

Merriam-Webster's Online Dictionary. (2012). Second Definition of "Martyr".

Mesudiyan A. R. (2012). *Velayet-i Fakih, Hz. Mehdi Kültür Vakfı Yayınları*, Kum, (Farsça).

Olivola, C. ve Eldar, S. (2013). "The Martyrdom Effect: When Pain and Effort Increase Prosocial Contributions." *Journal of Behavioral Decision Making* 26, ss: 91-105.

Post, J. ve Barchas J.D. ve and Difede J. (2010). "When Hatred is Bred in the Bone: the Social Psychology of Terrorism." *Psychiatric and Neurologic Aspects of War* 1208, ss. 15-23.

Rasmussen, K.B. (2009). *The Foreign Policy of Iran: Ideology and pragmatism in the Islamic Republic*, DIIS Brief.

Robertson, Michael. (2006). "Books Reconsidered: Emile Durkheim", *Le Suicide*. ss. 365-368, *Australasian Psychiatry* 14.

Rogers, M.B. ve Loewenthal K. ve Lewis C.A ve Amlot R. ve Cinnirella M. ve Ansari H. (2007). "The Role of Religious Fundamentalism in Terrorist Violence: A Social Psychological Analysis." *International Review of Psychiatry* 19, ss. 253-262.

Seliktar O. ve Rezai F. (2007). *Iran, Revolution and Proxy Wars*, PalGrave Macmillan.

Takeyh, R. (2010) *The Iran-Iraq War: A Reassessment*. In: *Middle East Journal* 64 (3), ss. 365-383.

Thaiss G. (1972). "Religious Symbolism and Social Change: The Drama of Husayn", ed. Nikki R. Keddie, *Scholars, Saints, and Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East Since 1500*, University of California Press, Berkeley.

Victoroff, J. (2005). "The Mind of the Terrorist: A Review and Critique of Psychological Approaches." *The Journal of Conflict Resolution* 49, ss. 3-42.

Whitehead, N. ve Nasser A. (2008) "Suicide, Violence, and Cultural Conceptions of Martyrdom in Palestine." *Social Research* 75, ss. 395-416.

İNTERNET KAYNAKLARI

"Ardeşir Zahedi'nin Süleymani Hakkındaki Düşünceleri", *Aftab News*, 10 Ocak 2020, <https://aftabnews.ir/fa/news/630327/>, (Farsça).

“Bonyan Dizel Stadyumunun “General Şehit Hacı Kasım Süleymani” Olarak Yeniden Adlandırılması”, ISNA, 6 Ocak 2020, <https://www.isna.ir/news/98101511560/>, (Farsça).

“Esarettteki 23 Kişi”, Tebyan, 20.02.2019, <https://article.tebyan.net/140654/%D8%A7%DB%8C%D9%86-23-%D9%86%D9%81%D8%B1-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%D8%B3%D8%A7%D8%B1%D8%AA>, (Farsça).

“General Qassem Soleimani: Iran’s Regional Pointman”, France24, 3 Ocak 2020, <https://www.france24.com/en/20200103-general-qassem-soleimani-iran-s-regional-pointman>.

Judaki M.A. (2017). “İran İslam Cumhuriyeti’nde Cuma İmamlarının İşlevleri”, IRDC, 28 Temmuz, <https://bit.ly/3c4OQUU> (Farsça).

“İran’ın Popüler Cenazeleri: Nasser al-Din Shah’den Qasim Soleimani’ye”, BBC Farsça, 9 Ocak 2020, <https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-51035102>, (Farsça).

“İranlı Kasım Süleymani, 15 Temmuz Darbe Girişiminin Engellenmesinde Büyük Rol Oynadı İddiası”, Euro News, 8 Ocak 2020, <https://tr.euronews.com/2020/01/08/iranl-kasim-suleymani-15-temmuz-darbe-girisiminin-engellenmesinde-buyuk-rol-oyyadi-iddiasi>.

“Kültür Merkezini “Şehit Hacı Kasım Süleymani Kültür Merkezi» Olarak Yeniden Adlandırmak”, Maşreg News, 5 Ocak 2020, <https://www.mashreghnews.ir/news/1026813>, (Farsça).

Muamuri A. (2016). “Cuma Namazı, Siyasal Şiilik ve İslam Devrimi”, BBC Farsça, 30 Nisan, https://www.bbc.com/persian/blogs/2016/04/160416_144_nazeran_iran_islam_fridayprayer (Farsça).

“Resalet Otoyolunun Uç Bölümünü Şehit Hacı Kasım Süleymani Olarak Yeniden Adlandırmak”, Tabnak, 5 Ocak 2020, <https://www.tabnak.ir/fa/news/949193>, (Farsça).

“Sanatçıların Hacı Kasım’ın Öldürülmesi Tepkileri”, Mehr News, 12 Ocak 2020, <https://www.mehrnews.com/news/4814890/%D9%88%D8%A7%DA%A9%D9%86%D8%B4-%D9%87%D9%86%D8%B1%D9%85%D9%86%D8%AF%D8%A7%D9%86-%D8%A8%D9%87-%D8%B9%D8%B1%D9%88%D8%AC-%D8%AD%D8%A7%D8%AC-%D9%82%D8%A7%D8%B3%D9%85-%D9%BE%DB%8C%D8%A7%D9%85-%D9%87%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%DA%A9%D9%87-%D8%AD%D8%B0%D9%81-%D9%85%DB%8C-%D8%B4%D9%88%D8%AF>, (Farsça).

Sayed N. (2020). “Esmail Ghaani: Who is Qasem Soleimani Successor?”, SEE News, 3 January, <https://see.news/esmail-ghaani-who-is-qasem-soleimani-successor/>.

“Süleymani’nin Cenazesindeki Irak Halkının Katılımının Rus Medyasına Yansıması”, IRNA, 6 Ocak 2020, <https://www.irna.ir>, (Farsça).

“Şehriyar’ın Ehl-i Beyt’e (AS) İçten Bağlılığı”, Defa Press, 2009, <https://defapress.ir/fa/news/362399/%D8%B4%D8%A7%D8%B9%D8%B1%DB%8C-%DA%A9%D9%87-%D8%AF%D8%B1-%DB%B4-%D8%B3%D8%A7%D9%84%DA%AF%DB%8C-%D8%B4%D8%B9%D8%B1>

%D%A%AF%D9%81%D8%AA-%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%AF%D8%AA-%D9%82%D9%84%D8%A8%DB%8C-%D8%B4%D9%87%D8%B1%DB%8C%D8%A7%D8%B1-%D8%A8%D9%87-%D8%A7%D9%87%D9%84-%D8%A8%DB%8C%D8%AA-%D8%B9-%E2%80%8F, (Farsça).

Vakhshouri S. (2020). “Iran’s “Living Martyr” Was Ready To Die, But Blindsided Oil Markets Must Face New Uncertainty”, Atlantic Council, 3 January, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/irans-living-martyr-was-ready-to-die-but-blindsided-oil-markets-must-face-new-uncertainty/>.

“We Are Closer To You Than You Think: Gen. Soleimani to Trump”, (2018). Mehr News, 26 Temmuz, <https://en.mehrnews.com/news/136088/We-are-closer-to-you-than-you-think-Gen-Soleimani-to-Trump>.

“Yetmiş ABD Şehrinde Muhalefet Protestoları”, Asriran News, 15 Ocak 2020, <https://www.asriran.com/fa/news/707138>, (Farsça).

“4 Ocak: Dünya Direniş Günü Oldu”, IRNA, 17 Ocak 2020, <https://www.irna.ir/news/83624280>, (Farsça).